

БУРА Х. В.

Національний медичний університет імені О. О. Богомольця

ПОЗАМОВНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Розглянуті екстралінгвістичні аспекти проблеми генези англійської мови, а саме: матеріали з палеогенетики, археології та міфології, які можуть виступати джерелами відомостей про походження англосаксонської гілки германських племен та їхньої мови.

Ключові слова: походження англійської мови, екстралінгвістичні свідчення, палеогенетика, археологія, міфологія.

Рассмотрены экстралингвистические аспекты проблемы генезиса английского языка, а именно: материалы по палеогенетике, археологии и мифологии, которые могут являться источниками сведений о происхождении англосаксонской ветви германских племен и их языке.

Ключевые слова: происхождение английского языка, экстралингвистические данные, палеогенетика, археология, мифология.

The article focuses on extralinguistic aspects of the English language genesis problem, namely its paleogenetic, archeological and mythological aspects which are the source of the facts about the genesis of Anglo-Saxon branch of Germanic tribes and their languages.

Key words: genesis of the English language, extralinguistic data, paleogenetics, archaeology, mythology.

Актуальність дослідження. Як відомо, англійська мова посідає унікальне місце в сучасному світі не тільки за кількістю носіїв, але й за поширеністю як мова міжнародного спілкування, комп'ютерної сфери, мережі Інтернет. Глобалізаційні процеси й, зокрема, активізація взаємодії мов призвели до значного впливу англійської лексики на багато інших мов світу.

У той же час генеза англійської мови, як і германських мов у цілому, залишається донині багато в чому загадковою. З одного боку, англосаксонська основа англійської мови не викликає в переважній більшості дослідників (за винятком окремих надто сміливих гіпотез) жодних сумнівів, як і належність германської групи мов до індоєвропейської мовної родини (певні застереження щодо останнього питання слід віднести до специфіки кожної мовної групи).

З другого боку, і серед прагерманської лексики, і серед власне англійської визначена помітна кількість одиниць, етимологія яких є дискусійною або зовсім не з'ясованою (за деякими оцінками, це до 30% спільногерманського лексичного фонду). Для пояснення цього факту не бракує гіпотез, до того ж доісторична Британія, як і континентальні

германські землі, були заселені багатьма племенами з різними мовами, що передбачає вірогідність численних мовних контактів, зокрема й субстратно-адстратних. На жаль, у переважній більшості видань з історії англійської мови проблема першопочаткових її джерел та найдавніших субстратів залишається або не виствітленою взагалі, або репрезентованою мінімальною кількістю інформації, що видається обернено пропорційним важливості зазначеної проблематики для теоретико-лінгвістичної інтерпретації специфіки лексичного складу та структурного типу англійської мови в колі інших германських і, ширше, індоєвропейських.

Серед численних загадок германістики в цілому та англістики зокрема – походження прагерманської морської лексики, таємниця генези та мови британських піктів та ін. Дискусії викликають не тільки лексичні елементи, але й типологічні риси як германських мов, так і окремо англійської, відповідність яких рисам інших індоєвропейських мов піддається сумнівові.

Заслужують на спеціальне дослідження питання про генезу придихових фонем англійської мови, питання про причини формування масиву “коротких слів” і граматичної типології, близької до ізолюючих мов.

Сам факт наявності значної кількості англійської й загальногерманської лексики невідомого походження, особливо серед елементів “основного словникового фонду” (“базисної лексики”), що у різних мовах відзначається великою стійкістю й рідко запозичується, потребує якнайдетальнішого наукового пояснення і може свідчити про дуже масштабні, але надто мало відомі сучасній лінгвістиці процеси передісторичної мовної взаємодії, що відбувалася як на території континентальної Європи, так і на Британських островах. У такій узаємодії, судячи з неетимологізованих загальних і власних назв, могли брати участь мови, які не належать до сучасного європейського мовного ареалу, а також навіть і нині зниклі мови (пор. проблему мови або мов піктів). Адже і континентальна Європа, і Британські острови II–I тисячоліть до н.е. відзначалися, судячи з археологічних, палеогенетичних та ранньоісторичних відомостей, значною різноманітністю населення та мов.

Назріла потреба систематизації гіпотез щодо походження англійської мови та їх узгодження з позамовними (археологічними, палеогенетичними, історико-етнографічними) відомостями. Зокрема, палеогенетика належить до новітніх засобів реконструкції дописемної етнічної історії й дозволяє

запропонувати гіпотетичну модель формування етносу, яка доступна для порівняння з палеолінгвістичними моделями.

Потребує уточнення моделювання етапів формування англійської мови відповідно до комплексу сучасних відомостей про заселення Британії та функціонування мов різної генеалогічної належності на її території.

Система власних назв Великої Британії, передусім топонімів та стародавніх етнонімів, може виступати одним із джерел дослідження генези та становлення англійської мови, оскільки в ній віддзеркалені (“законсервовані”) фрагменти мовної карти на різних етапах її еволюції. Виникнення та значення помітної кількості британських топонімів, а особливо давніх етнонімів, досі залишається недослідженим або дискусійним.

Нарешті, необхідне узгодження свідчень різних етимологічних джерел, не одностайних у висвітленні “проблемної” спільногерманської й англійської лексики.

Дослідження стосується й лексичної та структурної специфіки німецької мови, доісторичні джерела якої залишаються багато в чому загадковими до нашого часу.

Усе сказане визначає актуальність дослідження неетимологізованої та етимологічно дискусійної лексики англійської мови на прагерманському тлі й у контексті комплексної проблеми походження англійської мови.

Новизна дослідження. Уперше узагальнено сучасний стан відомостей щодо позамовної бази дослідження проблеми походження англійської мови.

Об’єкт дослідження – сукупність сучасних наукових свідчень про давню історію та культуру Британських островів.

Предмет дослідження – інформація з міждисциплінарних позамовних сфер, яка виступає теоретичною і порівняльною основою для відтворення мовного світу давньої Британії.

Мета дослідження – комплексне лінгвістичне моделювання чинників та етапів формування англійської мови.

Етапи еволюції англійської мови доцільно, на наш погляд, об’єднати в дві групи – *доісторію* або *передісторію* англійської мови та *історію* англійської мови. Згідно з науковою традицією, яка існує принаймні з початку ХХ століття, *передісторією* називають дописемний період існування народу, *протоісторією* – період, коли про певний народ або

територію є згадки лише в іноземних джерелах, і власне історією – період, коли життя і мова народу засвідчені його власними документами.

Визначаючи англосаксонський компонент англійської мови за її основу і джерело генеалогічної ідентифікації цієї мови, ми тим самим мусимо визнати всі дальші етапи еволюції англійської мови, починаючи зі згаданого англосаксонського етапу, за історію названої мови, а попередні етапи еволюції основного словникового фонду та найголовніших структурних рис мови – за її передісторію.

Удаючись до більш детального дослідження, доцільно розрізнити

а) *генеалогічну передісторію* – празахідногерманський, прагерманський, праслов'янобалтогерманський, праіндоєвропейський, праностратичний етапи формування основи набору лексичних елементів, фонетичних та граматичних рис англійської мови. При цьому західногерманську і слов'янобалтогерманську прамови визнають не всі лінгвісти;

б) *субстратну передісторію* – римський (латинський), кельтський та гетерогенний докельтський (із вірогідним включенням як індоєвропейських, так і доіндоєвропейських компонентів) етапи формування багатоконпонентного субстрату англійської мови. Пор. періодизацію історії англійської мови К. Бруннера.

Становить інтерес питання про диференціацію раніших субстратних кельтизмів англійської мови і пізніших адстратних – до останніх належать *pled, clan, whisky*. При цьому слід зважати на те, що германські мови вбирали в себе запозичення з кельтських мов іще в суто континентальний період своєї історії, що переселення англосаксів у Британію.

Періодизація історії та передісторії англійської мови дозволяє сформулювати *лінгвістичне визначення* цієї мови:

англійська мова – це мова германської групи індоєвропейської родини, що сформувалася на англосаксонській мовній основі шляхом засвоєння докельтських та кельтських субстратів, північногерманського (скандинавського) адстрату та романського (старофранцузького) суперстрату.

Як це не дивно, посідання англосаксонською мовою ролі основної в Британії можна вважати до певної міри випадковістю. Якщо залишити поза увагою гіпотезу про доісторичну появу германців у Британії та германське походження піктів, а також повідомлення Тацита про германців у Римській Британії, то основне переселення англосаксів стало

наслідком епізодичної історичної події, найкраще описаної в заголовку одного з розділів “Церковної історії народу англів” Беди Достойного: “Як англи були покликані до Британії і спершу вигнали ворогів, але незабаром, уклавши з ними мир, повернули зброю проти своїх союзників” (книга 1, розділ 15).

До порівняння з періодизацією історії англійської мови та стратифікацією її шарів може бути залучений матеріал, для прикладу, іспанської і французької мов, що містять ті самі компоненти, але мають іншу основу, яка й визначає генеалогічну належність обох згаданих мов, – романську.

Останнім часом до джерел з’ясування походження найдавнішого населення Британії долучили генетичні свідчення [1]; серед іншого, виявлено генетичні зв’язки стародавніх британців із палеоазійськими народами (огляд літератури див.: [2]), басками [3; 4; 5]. Країна Басків розглядається сучасними палеогенетиками як місце збереження генів від часів до льодовикового періоду [6:197–198]. Так само гірські райони Кавказу стали прабатькіщиною людей, що проникали до Європи ще в кам’яному віці [6:207]. Виявлені генетичні спільності між Країною Басків і Британськими островами [6:218]. Припускають, що “... після закінчення льодовикового періоду... почалося масове переселення вцілілих мешканців із Країни Басків на схід і на північ, уздовж узбережжя Атлантичного океану” [6:348].

Генетичні дослідження про масову міграцію англосаксів до Британії [7] підтвердили історичні свідчення та додатково аргументували наявність в англійській мові саме германської (англо-саксонської) основи, тоді як інші мовні компоненти виступають у ролі субстратів, суперстратів та адстратів.

Утім, в інтерпретації генетичних свідчень іще немає однозначності: відомий фахівець з палеогенетики С. Оппенгеймер не погоджується з думкою про масову міграцію англосаксів до Британії, на основі чого Michael Goormachtigh будує “альтернативну теорію” походження англійської мови. Проти масової англосаксонської міграції, що начебто супроводжувалася витісненням попереднього населення, свідчить генетична присутність нащадків кельтів на всій території Британських островів і генетичні зв’язки кельтів із басками. Генетична спадщина англосаксів на півдні Британії виявилася незначною, а на півночі вона може бути пояснена пізнішими скандинавськими вторгненнями [8].

Подібні результати отримав і оксфордський генетик Б. Сайкс, які він виклав у книжці “Кров островів” (у Великій Британії книга опублікована під назвою “Blood of the Isles”, а в США і Канаді – під назвою “Saxons, Vikings and Celts: The Genetic Roots of Britain and Ireland”). Основними генетичними компонентами давньобританського населення були, згідно з його висновками, стародавні іберійці, що прийшли з Іспанії й поглинули попереднє нечисленне населення, і північногерманські переселенці зі Скандинавії. Кельти переселялися до Британії не з Центральної Європи, а з Іберійського півострова морським шляхом уздовж узбережжя. Підтвердження висновків генетики Б. Сайкс знаходить і в давніх міфологічних мотивах щодо зв’язків Іспанії і Британії. Генетика населення територій давнього проживання піктів не відрізняється від генетики мешканців інших територій (див. також: [9], дискусію¹).

Несподіваним результатом було підтвердження генетикою писемних свідчень і гіпотез про походження частини давніх британців і басків із Вірменії: у валлійців, ірландців та басків виявилися спільні з вірменами гени [10] (пор. спроби порівняння баскської і вірменської мов).

Суперечливість деяких висновків палеогенетичного моделювання викликає труднощі з залученням генетичних висновків до гуманітарних, зокрема й лінгвістичних, досліджень [11]. Можливо, в майбутньому лінгвістика дозволить більш точно інтерпретувати генетичні свідчення в межах комплексної концепції походження англійської мови. Ретельне співвіднесення палеогенетичних відомостей про зв’язки між різними етносами і палеолінгвістичних гіпотез про спорідненість між відповідними мовами дозволить перевірити кожен гіпотезу за допомогою іншої.

Згідно з археологічними свідченнями, люди заселяли Британію ще до масового розселення людини сучасного виду, тобто в неандертальський період людської історії. Під час максимуму останнього зледеніння льодовик покривав більшу частину території острова Британія – окрім її півдня.

У часи верхнього палеоліту (останнього етапу давнього кам’яного віку) Британію населяли й залишили відповідні пам’ятки люди сучасного біологічного виду *Homo sapiens* – представники таких археологічних культур, як оріньякська, граветійська, солютрейська, мадленська та ін. Ці культури були поширені на значній території континентальної Європи, і в нас немає жодних підстав робити припущення про їхні мови навіть дуже

¹ Див. також дискусію: <http://forum.molgen.org/index.php?topic=941.0>

гіпотетично. Населення Британії цього періоду було досить негустим. Відділення Британії від континенту датують періодом близько 10 тисячоліття до н.е. (період танення останнього на сьогодні льодовика), і після цієї дати наступні переселенці мусили користуватися плавзасобами. Таким способом до Британії потрапили представники тарденуазької культури, а після того азильської. Останні полювали з прирученими собаками, ловили рибу й мешкали в прибережних районах, а деякі з них, як вважають, проіснували на острові аж до бронзового віку. Останньою культурою періоду середнього бронзового віку (мезоліту) була маглемозька.

Британська мисливська археологічна культура Пітерборо (IV–II тис. до н. е.) пов'язана з культурами Кампінї (північна Франція) і Ертебьолле (Скандинавія). Вона співіснувала з групою культур Віндміллхілл (Windmill Hill), що мала близькі відповідники у Франції та Швейцарії, а пізніше з культурою дзвоноподібних келихів. Це були культури періоду неоліту – новокам'яного віку. Віндміллхіллці були землеробами. Глиняний посуд представників цієї культури, зроблений за зразками шкіряного посуду, порівнюють із легендарним описом одного з давньоірландських племен – фір болг, людей з мішками (детальніше див. [12:54–57]).

Протягом III тисячоліття до н.е. на території всієї Британії та майже всієї Ірландії панувала культура дзвоноподібних келихів (англ. Beaker culture), що охоплювала також значну частину континентальної Західної Європи. Ця культура репрезентувала бронзовий вік.

Одні дослідники пов'язують згадану культуру з іспанськими іберами та берберо-лівійцями [13], інші – з носіями індоєвропейських мов. Варто підкреслити, що поширення індоєвропейських мов (“індоєвропеїзація доіндоєвропейської Європи”), а саме датування цього процесу співвіднесення його етапів і наслідків із конкретними археологічними культурами, досі залишається предметом численних дискусій і мовознавців, і ахеологів (див. публікації Т. В. Гамкрелідзе і В. В. Іванова, М. Гімбутас, І. М. Дьяконова, Л. Л. Залізняка, С. В. Кончі, Дж. Меллорі, Е. Полеме, К. Ренфрю та ін.).

Археологічна культура райнію-клектон, що існувала на рубежі III і II тисячоліть на Оркнейських островах біля Шотландії й у південній Англії (Ессекс) й пов'язана з будівництвом кам'яних споруд, може бути, на думку Ю. Л. Мосенкіса, співвіднесена з піктами.

У першій половині II тисячоліття до н.е. на півдні Британії панівною виступала уессекська археологічна культура (Wessex culture), знахідки артефактів якої засвідчують зв'язки з Бтетанню, Німеччиною та Грецією. “Вони з'явилися в долині Солсбері невдовзі після бікерів, приблизно в 1700 р. до н.е. ... Сфера їхньої діяльності простягалася від Балтики до Середземномор'я. Після них залишилися блакитні фаянсові намистини з Єгипту, сокири з Ірландії, янтарний диск, прикрашений золотом на критський манер, із Прибалтики, гагатові намиста й мистецьки зроблені випрямлячі для стріл із Шотландії, витончені “кадильні чаші” та маленькі, прикрашені в нормандському стилі, бронзові, золоті та янтарні амулети у формі зброї мешканців лісів Північної Німеччини, дрібні шпильки з Центральної Європи ...” [12:59].

Етапи послідовної зміни археологічних культур на півдні Британії, тобто в найбільш заселеній і найтісніше пов'язаній із континентальною Європою області, яскраво видно на прикладі культур будівельників різних етапів Стоунхенджу.

Як у германській міфології, так і в міфології Британських островів (зокрема, англійській, шотландській та ірландській), наявні численні відомості про міфологізовані образи доісторичних мешканців тих або інших територій. Такі відомості є підстави розглядати як фольклорне перетворення реальної етнографічної інформації.

Так, наприклад, *Pixy* або *Pixie*, також *Pixies*, *Pixi*, *Pizkie*, *Piskies*, *Pigsies* являють собою ельфоподібних істот англійських легенд – так званої “нижчої міфології”, яка протиставляється небесним богам із розвиненим культом. Ці перекази поширені в районі Девону й Корнуоллу. Вважається, що їхні назва невідомого походження, її порівнюють зі шведським діалектним позначенням подібних істот *pyske* або виводять із кельтських мов, але жодної кельтської етимології для цього слова досі не було запропоновано. Найбільш слушним видається припущення про походження назви й образу від піктів, які мали звичку так само розмальовувати або татуювати тіло, як це приписують образіві піксі [14]. Існує й гіпотеза про співвіднесення з міфологічним образом *Puck*. Ідея збереження в англійському фольклорі образу піктів, які існували ще порівняно недавно, близько 1000 років тому, видається доволі слушною. Для більш детального вивчення цього питання слід, на наш погляд, детально вивчити свідчення про етнографію піктів, з одного боку, і риси міфологічного образу піксі за фольклорними свідченнями, з другого боку.

У північній Англії та південній Шотландії відомі оповіді про *брауні* – англ. *brownie* або *brounie*. Їхня назва, найвірогідніше, пов'язана з коричневим кольором (або шкіри, або волосся), але, за іншою версією, походить від англійського дієслова “варити”, оскільки для цих міфологічних істот, дуже подібних до домовиків, люди раніше спеціально варили їжу. Поза сумнівом, така назва може віддзеркалювати певні етнографічні особливості якогось давнього племені – пор. антропологію давньої Британії за описом Тацита.

Англ. *hob* – фольклорні персонажі в центральній та північній Англії, перекази про яких особливо поширені на межі Англії й Шотландії. Істоти виглядають подібно до домовиків. Близьким є фольклорний опис *хобгоблінів* і *гоблінів*.

Англ. *goblin* є словом романського походження, і його давніша форма *gobelin* походить від середньолатинськ. *gobelinus*, яке, у свою чергу, запозичене з германських мов. Спорідненим із вихідною германською формою є сучасне німецьке *Kobold*, варіант *Kobolt*. Від цієї назви походить назва металу *cobalt*, що віддзеркалює поширені в Європі (в міфології стародавньої Греції, Німеччини) уявлення про карликів як ковалів-металургів, і такі фольклорні уявлення можуть бути відгомонам реальної історії поширення металів разом із переселеннями представників певних етносів (пор. давньогрецьке *Kedaleon* – учитель давньогрецького бога металургії Гефеста – від грузинськ. *m-čed-eli* “коваль” при тому, що в давньогрецькій мові це слово не має етимології, а в грузинській має і походить від кореня *čed-* “бити” – етимологія Ю. Л. Мосенкіса). Для назви кобольдів запропоновано цілу низку можливих етимологій, серед котрих найбільш вірогідною здається інтерпретація цієї міфологічної назви як “той, хто володіє будинком” – зважаючи на описи кобольдів як домовиків. При цьому, як відзначив іще О. Шрадер, давньогрецька паралель наявної в розгляданому слові назви житла являє собою позначення землянки, що може бути віддзеркаленням особливостей матеріальної культури того етносу, який у міфологізованому вигляді описаний народною творчістю в образах німецьких кобольдів і англійських гоблінів.

Таким чином, наявні в народній творчості англійців та споріднених германських народів описи міфологічних істот можуть містити інформацію про зовнішній вигляд, матеріальну та духовну культуру стародавніх мешканців відповідних територій, але така інформація

значною мірою переосмислена на основі фольклорно-міфологічного світогляду.

Висновки. Сукупність палеогенетичних, археологічних та міфологічних свідчень про декілька шарів давнього населення Британських островів являє собою позамовну основу для лінгвістичного моделювання проблеми генези англійської мови, зокрема в аспекті дослідження її гетерогенних субстратів, серед яких слід припускати і неіндоєвропейські.

Перспективи дослідження. Базуючись на окресленій вище позамовній основі, слід здійснити дослідження проблеми походження англійської мови на різних мовних рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Split between English and Scots older than thought [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.freerepublic.com/focus/f-news/1115744/posts>
2. Михайлова Т.А. Хозяйка судьбы: Образ женщины в традиционной ирландской культуре / Т.А. Михайлова. – М.: Языки славянской культуры, 2004.
3. Wilson, J. F. Genetic evidence for different male and female roles during cultural transitions in the British Isles [Wilson, James F., Deborah A. Weiss, Martin Richards etc.] // Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America April 24, 2001 vol. 98 no. 9, pp. 5078-5083 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pnas.org/content/98/9/5078.full>
4. Oppenheimer S. Myths of British ancestry / Stephen Oppenheimer // Prospect. – 2006. – October 21st [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.prospectmagazine.co.uk/2006/10/mythsofbritishancestry/>
5. Genetic history of the British isles http://en.wikipedia.org/wiki/Genetic_history_of_the_British_Isles
6. Оппенгеймер С. Изгнание из Эдема: Хроники демографического взрыва / Стивен Оппенгеймер: Пер. с англ. – М.: ЭКСМО, 2004. – 639 с.
7. Weale, M.E. Y chromosome evidence for Anglo-Saxon mass migration [M. E. Weale, D. A. Weiss, R. F. Jager etc.] // Molecular Biology and Evolution. – Vol. 19 (7). – Pp. 1008–1021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mbe.oxfordjournals.org/cgi/reprint/19/7/1008.pdf>
8. Capelli C. Y Chromosome Census of the British Isles [Cristian Capelli, Nicola Redhead, Julia K. Abernethy etc.] // Current Biology. – Volume 13, Issue 11, 27 May 2003, Pages 979-984 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sciencedirect.com/science?_ob=ArticleURL&_udi=B6VRT-48PV5SH-12&_coverDate=05%2F27%2F2003&_alid=339895807&_rdoc=1&_fmt=&_orig=search&_qd=1&_cdi=6243&_sort=d&_view=c&_acct=C000049116&_version=1&_urlVersion=0&_userid=949111&_md5=9edf5ce1c39d4139af4c01733282fa82
9. Сайкс Б. (интервью). Истории Запада и Востока. Британские генетики доказали, что англичане и ирландцы ведут свое происхождение от древних испанцев / Б. Сайкс [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.svobodanews.ru/content/Transcript/268879.html>
10. О происхождении британцев – армянский след [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.yerkramas.org/2008/11/19/o-proisxozhdenii-britancev-armyanskij-sled/>
11. Балановская Е.В., Балановский О.П. Генетические следы исторических и доисторических миграций: континенты, регионы, народы / Е. В. Балановская, О. П. Балановский [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.genofond.ru/default2.aspx?s=0&p=704>
12. Хокинс Дж. Расшифрованный Стоунхендж: Обсерватория каменного века / Джералд Хокинс: пер. с англ. – М.: Центрполиграф, 2006. – 256 с.
13. Adams G.B. Hamito-Semitic and the Pre-Celtic Substratum in Ireland and Britain / G. B. Adams // Binon, J. and Th. Hamito-Semita. – Mouton, 1975.
14. South Coast Sunterings in England // Harpers New Monthly Magazine (1869), pp. 29-41.